
ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ НОВОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА**

© Ірина Гнатюк, 2007

к. філол. н., Інститут української мови (Київ)
УДК 811.161.2'374

У статті викладено основні принципи створення академічного «Українсько-російського словника», зокрема йдеться про засади формування реєстру Словника, алфавітно-гніздовий спосіб організації матеріалу, семантичну, граматичну та функціонально-стильову характеристику реєстрових слів, подавання фразеологічного та ілюстративного матеріалу.

Новий академічний УРС з передбачуваним реєстром понад 200 тис. заголовних слів покликаний якнайповніше охопити лексичний склад сучасної української літературної мови та подати переклад українських лексичних одиниць російською мовою, забезпечивши умови для формування лінгвістичної компетенції читача: знань про нормативне вживання слів обох мов, вимову, наголос, правопис.

Українсько-російський словник розрахований на широке коло читачів. Його призначення — бути довідником при перекладі українських текстів російською мовою і при читанні української літератури різних жанрів.

За час, що минув від виходу 6-томного «Українсько-російського словника» (а це вже понад півстоліття), у житті суспільства, особливо за роки незалежності України, відбулися помітні зміни, що знайшли відображення в тенденціях розвитку сучасної української літературної мови, а отже, потребують уважного вивчення, відбору лексичного матеріалу для фіксації в лексикографічних джерелах. Саме ця обставина визначає принципи формування реєстру, добору ілюстративних словосполучень, уважний підхід до функціонально-стилістичної характеристики ряду слів, дотримання сучасних правописних норм тощо.

У зв'язку з оновленням лексики суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, бурхливим розвитком термінологічних підсистем та активізацією лексичних запозичень з різних мов постає потреба в проведенні значної підготовчої роботи щодо поглиблення й уточнення реєстру Словника. Його основу становлять звичайно матеріали 6-томного «Українсько-російського словника». Проте з огляду на те, що з кінця 90-х років ХХ століття

лексичний склад сучасної української літературної мови значно змінився, реєстр словника слід суттєво оновити і значно розширити. Джерельною базою для його поповнення є:

- «Словник української мови» в 11-ти томах (К.: Наукова думка, 1970-1980);
- Додатковий, 12-ий том, до «Словника української мови» в 11-ти томах (рукописний варіант);
- Нові орфографічні словники академічного типу, зокрема 5-е видання «Українського орфографічного словника» (К.: Довіра, 2005) (бл. 165 тис. слів);
- «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» (К.: Перун, 2003. - 896 с.) (253 тис. слів.);
- «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.: Перун, 2005. - 250 тис. слів);
- «Українсько-російський словник» (Уклад.: Г. П. Їжакевич, В. М. Калюжна та ін. – К.: Наукова думка, 2004. - 1008 с. (Реєстр бл. 65 тис. слів.);
- Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л. О. Симоненко. - К.; Ірпінь: Перун, 2004. - 416 с.

Реєстр Українсько-російського словника (надалі — УРСа) має якомога повніше охопити:

а) усю загальноживану лексику і фразеологію літературної мови на нинішньому етапі її розвитку; при цьому словник повинен особливо повно подати лексику кінця ХХ - початку ХХІ ст., її функціонування в усіх жанрах і стилях сучасної літературної мови;

б) найбільш поширені наукові й технічні терміни; при цьому слід пам'ятати, що загальномовний перекладний словник не має підміняти собою термінологічний.

Реєстр УРСа поповнюється:

1. Новою лексикою, а також тією лексикою попередніх десятиліть, що актуалізувалася з кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. Це слова і вирази соціального, політичного, економічного, культурно-освітнього характеру, нові наукові і технічні терміни: *акваланг, аутотрєнінг, валеологія, веб-сторінка, валідол, вєрбниця, вєрвиця, гєтьманат, гєтьманєць, електорат, імідж, імпїчмент, комп'ютер, лазер, маркєтинг, мєнеджер, мєнталїтєт, мєнтальність, приватизація, приватизувати, принтер, сканер, сайт, ужитковий, фітотерапія* та ін.

2. Лексикою на позначення складних і складноскорочених слів з компонентами інтернаціонального характеру: *авіа..., авто..., агро..., астро..., аудіо..., біо..., відео..., гідро..., кіно..., мікро..., радіо..., стерео..., теле...* і

т. ін.; з числівниковими та прислівниковими компонентами типу *одно...*, *дво...* (*двох...*), *багато...*; *пів ...* (у зв'язку з правописними моментами); з усіченими компонентами на зразок *госп...*, *держ...*, *орг...*, *тех...* (при цьому деякі утворення з усіченими компонентами треба критично переглянути, зокрема окремі з них перенести до розряду історизмів або й зовсім вилучити з реєстру, напр.: *Держплан*, *Держполітвідів*, *Держсільгоспвидав*, *Держтєхвидав* — вилучити з реєстру, *політбійці*, *політбюрó*, *політграмота*, *політдєнь* та ін. — подати з ремаркою *іст.* .

3. Юстапозитами, тобто складними словами, утвореними поєднанням цілих слів в одне слово, яке пишеться через дефіс. Серед них:

а) складні слова з початковими компонентами інтернаціонального характеру типу: *альфа-*, *бета-*, *гамма-*, *біт-*, (*альфа-терапія*, *бєта-випромінювання*, *гамма-фотóн*, *біт-музика*);

б) слова на позначення відтінків кольорів на зразок: *блїдо-блакїтний*, *блїдо-жóвтий*, *блїдо-зелєний*, *блїдо-рожевий* або *блякло-блакїтний*, *блякло-бузковий*, *блякло-зелєний*, *блякло-лїловий*, *блякло-сїній*;

в) слова на зразок: *бал-маскарáд*, *бїзнес-план*, *вагóн-ресторáн*, *замóк-блїскавка*, *крїсло-лїжка*, *крїсло-гойдалка*, *салóн-перукáрня*, *секретáр-координáтор* тощо.

4. Лексикою, яка істотно доповнить окремі тематичні групи слів, наприклад:

а) назви народів, народностей, племен;

б) загальновідомі, поширені й засвідчені джерелами назви людей за назвою міста чи місцевості: *кїянин*, *одесїт*, *буковїнець* і под.;

в) назви грошових одиниць;

г) спеціалізована лексика терміносистем різних наук — інформатики, екології, мінералогії, медицини, генетики, ботаніки.

5. Реєстр нового УРСа поповниться також за рахунок послїдовнішого відображення груп лексики, продуктивність яких вища, ніж наприклад, у російській мові. Це, зокрема:

а) назви осіб жіночої статі за видом занять, становищем, місцем проживання тощо: *директорка*, *директриса*, *актриса*, *головиха*, *полтавка*;

б) слова зі зменшувальними (зменшувально-пестливими) чи збільшувальними (збільшувально-згрубїлими) суфіксами: *спáтки*, *спáтоньки*, *спáточки*, *спатусї дит.*, *ласк.*; *тáтко*, *тáтонько*, *тáточко пестл.*; *вовчик пестл.*, *вовцюган*, *вовчище*, *вовчїсько збїльш.-згруб.*; *справжнїсїнький розм.*, *пїдсил.*, *гарнєнький*, *гарнїсїнький*, *гарнїóсїнький - розм.*, *пїдсил.*; *дрїбнїсїнько розм.*, *пїдсил.*

6. Послїдовніше й ширше має бути представлена релїгїйна та мїфологїчна лексика на зразок: *Богорóдиця*, *Рїздво*, *псалóм*, *аятола*, *далáй-лáма*, *їконостáс*, *панагія* (нагрудний знак православних єпископів, який носять на ланцюжку),

кардиналі, меса. З цією метою слід використати «Словник-довідник з релігієзнавства» В. М. Шевченко (К.: Наук. думка, 2004. - 560 с.), «Українську міфологію» В. Войтовича (К.: Либідь, 2002. - 664 с.), «Словник церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої (Львів, 2001)

Оскільки Словник має нормативний характер, то до його реєстру не буде залучена:

- специфічна діалектна лексика, напр.: *гайда́й* (у знач. *вівчар*), *гані́ба* (*ганьба*), *герець* (*герць*);
- застаріла та просторічна лексика (буде подана обмежено);
- маловживана розмовна лексика;
- рідковживана лексика взагалі;
- русизми (буквалізми) на зразок: *варга́ночний*, *вогнестрі́льний* і под., які не прижилися в українській мові;
- латинські назви ботанічної номенклатури; вузькоспеціальна термінологічна лексика;
- власні імена, географічні назви, літерно-звукові абрєвіатури, які будуть подані в спеціальних додатках;
- неологізми (особливо часті в художній творчості), що їх не засвоїла загальнолітературна мова і які становлять лексико-фразеологічні елементи індивідуальної мови, напр.: *геро́їти*, *підхма́р'я*, *громолу́нний*;
- т. зв. «можливі» слова, тобто слова, довільно утворені самим автором словника при «перекладі» слів іншої мови.

До реєстру словника не повинні вноситися образливі назви народів, слова неприємного натуралістичного характеру тощо. Слова, що позначають марновірство, забобони і под., повинні супроводитись відповідними ремарками, напр.: укр. **виші́птувати**, *етногр.*, рос. **по́рча** (*етногр.*), **сглаз** (*етногр.*) і т. ін.

Для того, щоб якнайповніше охопити лексику мови-оригіналу та компактно розмістити її в словнику, вважаємо за доцільне прийняти гніздову систему організації реєстру, як це вперше в українській лексикографії було зроблено в одностомному академічному УРСі 1964-го року видання. Елементи гніздового розташування реєстру були застосовані в одностомному тлумачному СУМі, який нині готується до видання. Успішно цей принцип апробовано в одностомному РУСі за редакцією В. В. Жайворонка 2003 року видання, що дало змогу розмістити в словнику обсягом 250 обліково-видавничих аркушів 165 тис. реєстрових слів.

Гніздова система організації реєстру, звичайно, дещо ускладнює пошук потрібного слова, але в сучасній лексикографії це поки що єдиний

раціональний спосіб розмістити великий обсяг матеріалу в компактному одностомному виданні.

Складність користування гніздовим словником полягає в тому, що більша частина реєстрових слів розміщена в гніздових статтях здебільшого в усіченій формі. Але права, перекладна частина, буде подана без скорочень.

Принцип гніздування спільнокореневої лексики диктується логікою словотворення (іменник → прикметник; іменник → іменник; прикметник → іменник; прикметник → прислівник; дієслово → дієприкметник → віддієслівний іменник; дієслово → зворотне дієслово тощо). Зразок дієслівної статті: **відтво́р** || **ювати, -юю, -юєш** / **відтвори́ти, -орю́, -ори́ш** **воспроизводит** / **воспроизвести**; (*яскраво уявляти що-н. у минулому - це*) **воскреша́ть** / **воскресить**; **-юваний** **воспроизводи́мый**; **- відтворений** **воспроизведе́нный**; **воскреше́нный**; **- ення** **воспроизведе́ние**; *ек.* **воспроизводи́тельство**; **-юватися** / **відтвори́тися, -орю́ся, -ори́шся** **воспроизводи́ться** / **воспроизвести́сь**; *пас., недок.* **воскреша́ться**.

Всебічне розкриття значень і їх відтінків українського реєстрового слова (так само і фразеології при ньому) забезпечується в Словнику шляхом наведення адекватних російських відповідників та їх семантичних і стилістичних синонімів, які нерідко утворюють цілі синонімічні ряди. Лише в окремих випадках, зокрема при відсутності адекватного однослівного російського відповідника, Словник подає описовий переклад або ж коротко витлумачує реєстрове слово російською мовою. Переклад значень українського слова здійснюється в такому порядку: спочатку подаються більш уживані значення, а далі йдуть значення спеціальні або дещо обмежені сферою свого стилістичного застосування. Аналогічну послідовність витримуємо і при наведенні відповідників до українського фразеологічного матеріалу, наприклад: **випадо́в** || **ий** **случайный** (*ненавмисний - це*) **нечаянный**; (*нетиповий*) **частный**; **~а зустріч** **случайная** (*нечаянная*) **встреча**; **в. постріл** **случайный** (*нечаянный, неумышленный*) **выстрел**; **~е явище** **случайное** (*частное*) **явление**; **-ість, -ості** **случайность**; *нечаянность*; **частность**; **-о присл.** **случайно, случайным образом**; *нечаянно, розм. невзначай*; **купити в.** **купить** **по случаю**.

При опрацюванні семантичної структури реєстрових УРС спирається на Словник української мови в 11-ти томах, Великий тлумачний словник сучасної української мови, за ред. В. Бусела, інші тлумачні словники, словники іншомовних слів, термінологічні словники. Загалом семантична характеристика реєстрових слів спирається на традиції перекладної лексикографії. Наприклад, рубрикування значеної структури слів у перекладному словнику відмінне від подання за значеннями й відтінками значень реєстрових слів у тлумачних словниках. Тут воно має дещо умовний характер. Поділ на значення використовується лише в разі неможливості

згрупувати відповідники різних відтінків, стилістичного наповнення в одну рубрику. Це дозволяє уникнути, зайвого нагромадження однакових відповідників. Уживання слова репрезентують різного виду галузеві ремарки, які почасти виконують роль тлумачень, наприклад:

дефолт, *фін., юр.*; **норд** *метео, мор.*; **літерний лінгв.**, *матем.*

Якщо багатозначне слово в своїх різних значеннях має той самий переклад і при цьому важливо підкреслити таке об'єднання різних значень або різних стильових ознак, вводимо семантичну позначку *в різн. знач.* (у різних значеннях), напр.: **фаза** *в різн. знач.* фаза; **візир** *у різн. знач.* визирь; **маркіза** *в різн. знач.* маркиза.

Грамотичну характеристику слів зберігаємо в основному ту, що представлена в шеститомному УРСі.

Належність до певної частини мови завжди відзначається при числівниках, займенниках, прислівниках, службових частинах мови та вигуках. При іменниках, прикметниках, дієсловах частиномовна належність визначається за парадигмами їх відмінювання чи дієвідмінювання. Грамотична позначка при цих частинах мови подається лише в окремих випадках, передбачених інструкцією до укладання Словника.

При іменниках та займенниках, як правило, подаємо закінчення родового відмінка, послідовно наводимо особові закінчення дієслів. Якщо при іменниках чоловічого роду не наведено форми родового відмінка, це означає, що вони мають закінчення **-а (-я)**. Керування при російських відповідниках подаємо, як правило, тоді, коли воно відмінне від керування українського слова.

Як відомо, стилістичне ремаркування в двомовних словниках має подвійну мету: 1) визначити сферу вживання слів кожної мови зокрема; 2) показати стилістичне співвідношення між відповідниками обох мов.

Широка система стилістичних позначок, запропонованих у Словнику, сподіваємось, усебічно розкриє сферу вживання слів обох мов, їх емоційно-експресивну та емоційно-оцінну забарвленість, а також історико-часові параметри.

Традиційно лексику літературної мови поділяємо на загальнонавживану, книжну та розмовну.

Загальнонавживана, або ж стилістично нейтральна чи міжстильова лексика, яка становить найчисельнішу групу слів літературної мови, ніяк не ремаркується в словнику. Іспанський лексиколог Х. Касарес образно назвав міжстильову лексику «монетою, яка ходить скрізь». Система стилістичних позначок стосується книжних і розмовних елементів літературної мови.

Зокрема, нормативна лексика, вживана в усному побутовому мовленні та в мові персонажів літературних творів, яка має здебільшого емоційно-експресивні відтінки, ремаркується позначкою *розм.* (розмовне), напр.:

зроши́в, пустобрéх, укóськувати, двірні́чка, прем'є́рка, чабани́ха, попада́, техна́р, маршру́тка, понатира́ти, попомучи́ти і под.

На межі літературної лексики стоїть просторічна лексика, окремими своїми елементами проникаючи в неї (а саме - в розмовну), іншими - далеко відступаючи від літературної мови.

Відомий український лексикограф, чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко разом із деякими іншими лінгвістами вважав, що просторічна лексика покривається термінами: «розмовна», «фамільярна», «вульгарна». Цю думку він висловив у статті «Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках», що стала настановчою при укладанні шеститомного Українсько-російського словника [2: 41] Тому в попередньому УРСі ремарка *прост.* відсутня, як відсутня вона була і в РУСі 1948 р., на що звернув увагу в рецензії на словник В. В. Виноградов, який радив при перевиданні словника «виробити більш тонкі і старанні способи диференційно-стилістичного зіставлення російських слів і їх українських відповідників» [1: 94].

Ми виходимо з того, що порівняно з російською мовою коло українських лексикографованих одиниць, що належать до просторіччя, значно вужче. Ремарка *прост.* може застосовуватися в російській частині словника за наявності позначки *розм.* в українській частині, напр.:

відбріхуватися *розм.* отбрéхиваться (*прост.*);

дівка *розм.* дéвка (*прост.*)

нерозлі́йвода *розм.* закады́чный друг (*прост.*).

На думку О. О. Тараненка, незастосування ремарки *прост.* викривляє реальну картину функціонально-стильового діапазону української мови і не сприяє нормативному спрямуванню Словника [4].

Крім цього, для відображення емоційно-експресивної та емоційно-оцінної характеристики лексем використовуємо ремарки *вульг.* (вульгарне), *глузл.* (глузливе), *жарт.* (жартівливе), *збільш.* (збільшувальне), *зменш.* (зменшувальне), *зменш.-зневажл.* (зменшувально-зневажливе), *зменш.-пестл.* (зменшувально-пестливе), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне), *лайл.* (лайливе); *несхв.* (несхвальне), *неприсл.* (неприсойне), *пестл.* (пестливе), *підсил.* (підсилювальне), *пом'якш.* (пом'якшувальне), *презирл.* (презирливе), *схв.* (схвальне), *фам.* (фамільярне) та ін.

Видані останнім часом фразеологічні словники [3; 6; 7] дали змогу впорядкувати систему подавання фразеологічних одиниць в Українсько-російському словнику. Це стосується і самої кількості фразеологізмів (хоч, звичайно, предметом лексикографічного опису стануть широко вживані одиниці і насамперед ті, переклад яких становить труднощі), і способів розміщення їх у Словнику. Фразеологізми будуть наводитися при одному з повнозначних компонентів. Основний критерій їх розміщення — структурно-

граматичний. Це означає, що фразеологізм наводимо при тому повнозначному компоненті, який є граматичним центром вихідного словосполучення. Для виокремлення фразеологізмів використовуємо спеціальну позначку – ромб (◊), яку ставимо перед фразеологічними одиницями.

Принципового значення набуває в словниках перекладного типу ілюстрування реєстрових слів. Важливо не просто подати переклад слова, окремого значення або відтінку іншою мовою, а й показати реальне функціонування його в мові, типову лексичну та синтаксичну сполучуваність, найхарактерніші ситуації вживання реєстрової одиниці. Ілюстративним матеріалом в УРСі є вільні та термінологічні словосполучення, лексикалізовані вирази, типові речення-формули, які наводяться при розробленні службових слів [5].

Сучасний перекладний словник – це не просте механічне зібрання слів, а багатопланова наукова праця, яка фіксує передову думку епохи, сучасні ідеї, а також рівень і тенденції розвитку літературної мови. Він має увібрати насамперед усе найкраще, найнеобхідніше і найперспективніше з того безмежного океану слів, які створив народ протягом віків і продовжує створювати їх, збагачуючи щодня, щогодини лексичну скарбницю української мови.

Література

1. Виноградов В. В. Русско-украинский словарь, Академия наук Украинской ССР, Институт языкознания имени А. А. Потебни. — Советская книга, 1950. — № 2. — С. 94.
2. Кириченко І. М. Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках // Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. — т. II – III. — К., 1946. — С. 30–46.
3. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.
4. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). — К.–Кам'янець-Подільський, 1996. — 163 с.
5. Федоренко Т. О. Ілюстративний матеріал, його склад та розташування в академічному «Українсько-російському словнику» // Лексикографічний бюлетень.— К., 2006. — Вип. 14. — С. 47–48.
6. Фразеологічний словник української мови: в 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наукова думка, 1999. — 980 с.
7. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра. 2002. — 735 с.